

RÓLUNK VAN SZÓ

SIMON ATTILA

Ritoók Zsigmond: Vágy, költészet, megismerés

Válogatott tanulmányok

Szerk. Ferenczi Attila, Kozák Dániel

és Tamás Ábel

Osiris, Budapest, 2009. 423 oldal, 3980 Ft

PRO CAPTU LECTORIS

Pro captu lectoris habent sua fata libelli. A könyvek sorát az olvasó felfogása határozza meg. Terentianus Maurusnak, az i. sz. II–III. század fordulóján élt latin grammatikusnak e szavait (*A szótagokról*, 1286) sokszor idézik, bár jobbára csak a megfogalmazás második felét: így tulajdonítva a műveknek „saját” sorsot, az olvasóktól és a keletkezés és befogadás történeti körülményeitől független életet. Terentianus Maurus azonban éppen a befogadó szerepét hangsúlyozza egy szöveg értelmének előállításában és értékének meghatározásában. (Mindezt egyébként a saját művére vonatkoztatja, uo. 1282–1290.) Ritoók Zsigmond könyvében maga is idézi a hexametert, s a következő kiegészítő értelmezést fűzi hozzá: „Az olvasó felfogóképességét» természetesen nemcsak az egyéni adottságok, hanem az egyes korok közgondolkodása, közízlése is meghatározza.” (399. old.) Ezzel az applikatív kiegészítéssel Ritoók az eredeti értelemösszefüggést módosítja, s a szöveghely értelmét annak a hermeneutikai szemléletnek a jegyében alkotja újra, amely könyvének legmarkánsabb irodalomtudományos meghatározója. Az idézet fölhasználása így egyszerűen adja fogalmi meghatározását és példáját a hermeneutikai applikáció gyakorlatának.

A Ritoók-féle ókortudományos hermeneutika eseti alkalmazási formáiról az alábbiakban még bőven lesz szó – ez a szál vezeti mondandómat –, előljáróban csak három összefüggést még ehhez.

Ritoók Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára jelent meg ez az impozáns kötet, mely az ünnepelt tanulmányaiból ad válogatást. A kötetben szereplő tanulmányok közül a legkorábbi 1968-ban jelent meg eredetileg (Ritoók ekkor harminckilenc éves volt), a legutolsó pedig 2008-ban, hetvenkilenc éves korában. Negyven év terméséből kapunk tehát válogatást, s ez alatt a negyven év alatt a kötet szerzője nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi ókortudatásnak is elismert képviselőjévé vált. Emellett pedig – de esetében egyáltalán nem mellékesen – a hazai ókorászok több

generációjának képzésében és – igen, bármily furcsán hangzik ez egy komoly szaktudósról és professzorról szólva – nevelésében is jelentős részt vállalt. Tanári munkájával, sokrétű szakmai és erkölcsi támogatásával, szívélyes és baráti közlekedésével, kiapadhatatlan érdeklődésével, az írásából és a magatartásából sugárzó szeretettel emberségével és az ókor iránti józan és rajongó szeretetével sokunknak segített és adott példát, gyakran azoknak is meghatározót, akik – miként jelen sorok írója – a szó iskolai értelmében nem voltak tanítványai.

Reprezentatív tudós reprezentatív kötete ez tehát. Egy gazdag és sokféle ágazó életműről ad képet, de legalábbis ennek utóbbi, meghatározó negyven évéről. Ekkora időtartam tudományos terméséből válogatva nyilván nagy hangsúly helyeződik a visszatekintő önértelmezésnek a válogatásban, sorba rendezésben és tagolásban, a hangsúlyok elhelyezésében megmutatózó műveleteire. Ritoók – az írások kiválogatásában Ferenczi Attilával együttműködve – határozott karaktert adott kötetének, szépen fölépített, alaposan átgondolt, egységes szerkezetbe rendezve a harmincöt tanulmányt. Az „olvasó felfogása”, mely az időben folytonosan változik, itt is elvégezte a maga szelektáló és új értelemösszefüggéseket létrehozó munkáját, s ebben az önolvasás, önértelmezés mellett már egy másik nemzedék teljesítménye is közreműködött: szép példáját adva a hatástörténet folytonosan alakuló és visszafelé is ható valóságának.

A másik összefüggés, amelyre már a bevezetésben föl kell hívnom a figyelmet: természetesen e kötetről gondolkodva is *pro captu lectoris*, ezúttal történetesen az én felfogásom és felfogóképességem szerint alakul majd a Ritoók könyvéről formálódó kép. E magától értődő tényt azért érdemes most rögzíteni, mert a következőkben – szakterületünk szokásaitól némiképp eltérően – nem annyira a kötetben szereplő munkák egyes tematikus állításainak „igazságát” és a kutatás eredményeihez való viszonyát teszem mérlegre, hanem elsősorban a tanulmánykötet szemléleti jellegzetességeit vizsgálom. (Persze amennyiben – éppen a hermeneutika nyomán is – elfogadjuk, hogy tárgy és módszer nem választható el egymástól, akkor világos, hogy e két szempont tökéletes elkülönítése lehetetlen – csak hangsúlykülönbségekről lehet szó.) Hogyan olvas Ritoók antik irodalmi és bölcséleti szövegeket? Mi az, ami az antikvitas – mindenekelőtt irodalmi és bölcséleti – kultúrájából a leginkább foglalkoztatja? Hogyan képzeli el az e kultúrához való

hozzáférés módjait és egyáltalán lehetőségeit? Ezekre a kérdésekre próbálok választ adni. A *Vágy, költészet, megismerés* című kötet ilyen irányú vizsgálatát az indokolja, hogy az efféle reprezentatív, egy hosszú tudósi pályára nagyobbik részét felölelő kötet esetében termékenyebbnek látszik, ha a mérlegelés nem az egyes értekezések ún. „eredményeit” veszi számba, s ezek időtálló vagy éppen elavult voltát igyekszik bemutatni, hanem azokat a jellegzetességeket próbálja megragadni, melyek egy tudósi életműnek összetéveszthetetlen, egyedi jelleget adnak, s esetleg szemléletalakító, az utódok kutatásaiban folytatódó elevenséggel ruházzák föl. (Az egyes témákkal, szerzőkkel foglalkozó legszűkebb szakkutatás körén kívül többnyire amúgy sem ezek az „eredmények” a legérdekesebbek, arról nem is szólva, hogy éppen ezek az ún. – és a késői pozitívizmus szemhatára felől büszkén „új ismeretként”, a tudás „bővüléseként” fölfogott – „eredmények” vannak leginkább kitéve a múltó idő könyörtelen hatalmának.)

Harmadszor azért is érdemes Terentianus Maurus szavaira e kritika szempontjainak összefüggésében is emlékeztetni, mert írásom nem független attól a szemléleti és intézményes átalakulástól, amely a magyar ókortudományban manapság végbemegy. Ennek egyik, intézményes oldala már magában is legalább kettős. Egyfelől világosan érzékelhető a tágabban értett szakma és általában az antik örökség – mindenekelőtt a középiskolai, de ezzel összefüggésben immár az egyetemi oktatásban is bekövetkező – pozícióvesztése (ezt magyarázhatjuk a kultúra és az oktatás tágabb terén zajló változásokkal is, nem beszélve az elmúlt időszak oktatáspolitikájának a szakra nézve hátrányos döntéseiről, de ez a magyarázat nem ad megnyugvást is egyben), mely nálunk a másutt is zajló hasonló irányú folyamatoknál sokkal gyorsabban, és attól tartok, súlyosabb következményekkel megy végbe. Másfelől viszont fontos és nemzetközi mércével mérve is színvonalas kutatások zajlanak, tehetséges és szorgalmas szerzők és elszánt kiadók számos könyvet, sőt tematikus könyvsorozatot jelentetnek meg, antik auktorok teljes életművének új kiadása zajlik. Fialat kutatók neves külföldi egyetemeken szereznek tudományos fokozatot, s olyanok is akadnak, akiknek első nagyobb munkája a világ valamely vezető kiadójánál jelenhetett meg. A külső feltételek romlása közepette tehát a szakmai élet pezseg, s jelentős teljesítmények születnek. Ez az ellentmondásos képet mutató környezet is meghatározza Ritoók könyvének olvasását, sőt, mint rögtön látni fogjuk, maga a könyv is ösztönöz e környezet hatásának figyelembevételére.

Ami pedig a szemléleti átalakulást illeti: Ritoók könyve olyan tudományos közegbe érkezik meg, amelyben – különösen az általa is elsődlegesen művelt területen, az irodalomtörténetben, de részben a bölcsélet területén is – jelentős szemléleti változások zajlanak. A fiatalabb nemzedékek látásmódját immár nemcsak az ókortudomány, hanem a kortárs irodalomtudomány és filozófia különböző irányzatai is

meghatározzák, munkáikban magától értődően és ugyanakkor tudatosan ötvözik a régít az újjal. Ezzel pedig összhangban vannak a nemzetközi kutatás legjavával, melynek törekvése, ahogyan ezt Jürgen Paul Schwindt megfogalmazta, „a történeti-kritikai filológia kipróbált hagyományainak összekapcsolása a modern elméletalkotás mintáival”.¹ E kritika szellemi horizontját ez a körülmény és gyakorlat is meghatározza.

KÖZVETÍTÉSEK

Ritoók tanulmánykötete négy nagyobb egységből áll, valamint két, a kötet elején és végén elhelyezett, önmagában álló tanulmányból. E két különálló munka szerepe az, hogy valamiféle képet adjon arról, mi az, ami az általuk közrefogott szövegek alapvető beállítódását meghatározza. A *klasszika-filológia a 19. századi Magyarországon* című nyitó tanulmány két szempontból érdemel különös figyelmet.

Egyrészt azért, mert ily módon a kötet élén nem valamely ókori szerző művének vagy munkásságának szentelt írás áll, hanem egy olyan, amely a klasszika-filológia intézményes és társadalmi összefüggéseinek kérdéseit tárgyalja, ezzel pedig – hangsúlyos elhelyezése révén is – kiemeli az ókorhoz való hozzáférés sokszorosán és sokrétűen közvetített jellegét. Ráadásul e közvetítettség kapcsán nem egyszerűen a tudományon belüli, mondjuk módszertani, interpretációelméleti kérdések kerülnek itt szóba, hanem egy még tágabb, az ókor kultúrájától még „távolabbi” kontextus: a tudományos munkát meghatározó institutionális közegnek, a kutatás és az oktatás intézményeinek összefüggése a társadalmi és politikai folyamatokkal és világnézeti irányokkal. Ritoóknak ez a jelentőségteljes gesztusa arról a meggyőződésről árulkodik, hogy

1 ■ Jürgen Paul Schwindt (Hg.): *Klassische Philologie* inter disciplinas. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2002. VII. old.

2 ■ A szellemtudományok intézményi meghatározottságaihoz lásd Jacques Derrida, Hans Robert Jauss, Samuel Weber és Peggy Kamuf tanulmányait a következő kötetben: Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Ráció, Bp., 2005. 15–163. old. Interpretációelméleti, ideológiai és mediológiai kérdéseket kapcsol össze a kommentárirás kontextusában Don Fowler: *Criticism as commentary and commentary as criticism in the age of electronic media*. In: Glenn W. Most (ed.): *Commentaries – Kommentare (Aporemata. Kritische Studien zur Philologiegeschichte Bd. 4)*, Göttingen, 1999. 426–442. old. A filológiaelmélet és -történet sokoldalú, többek között klasszika-filológiai szempontú megvilágításához járul hozzá a következő magyar nyelvű gyűjteményes kötet: Kelemen Pál – Kulcsár-Szabó Zoltán – Simon Attila – Tverdota György (szerk.): *Filológia – Interpretáció – Médiatörténet*. Ráció, Bp., 2009. A kötet anyagából német nyelvű válogatás jelent meg a Jürgen Paul Schwindt által szerkesztett *Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften* sorozatban, a szakterületen meghatározó kutatók (többek között Hans Ulrich Gumbrecht, Glenn W. Most és Jürgen Paul Schwindt) írásaival kiegészülve: Pál Kelemen – Ernő Kulcsár Szabó – Abel Tamás (Hg.): *Kulturtechnik Philologie. Zur Theorie des Umgangs mit Texten*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2011. A Ráció Kiadó „Filológia” sorozatában pedig megjelenés előtt áll egy válogatás az utóbbi évtizedek nemzetközi filológiaelméleti irodalmából.

az ókor örökségéhez való hozzáférés soha nem lehet közvetlen, mindig valamely értelmező tevékenységtől függ, az értelmező tevékenységét pedig nem csupán tudományos, s még csak nem is tágabban értett szellemi beállítódása, hanem intézményes-társadalmi környezete is befolyásolja. A XIX. század első felében Magyarországon ez konkrétan abban a különös keresztződésben öltött alakot, hogy „a szabadelvű oktatási reformot egy konzervatív arisztokrata”, gróf Leo Thun vitte keresztül, akinek a rebellis magyarokkal szembeni ellenérzése és a központosított állam érdekeinek szolgálata (hivatalnokképzés) „a magyar iskolarendszer korszerűsítését eredményezte, és hozzájárult a magyar klasszika-filológia modern tudománnyá fejlődéséhez” (14. old.). Ritoók témaválasztása és közelítésmódja olyan összetett reflexió a tudományra, amelyet a filológiaelmélet tendenciaszerűen csak az utóbbi időben kezdett igazán komolyan venni – összhangban a kortárs kultúratudományos és intézményelméleti irányzatok teljesítményével –, s amelynek immáron az újabb magyar kutatásban is van – nemzetközi szintén – bemutatott – folytatása.²

Másrészt pedig azért fontos ez a munka, mert a tanulmány végén Ritoók azt a témát pendíti meg, amelyre majd a kötetzáró írás válaszol a legkifejtettebben, de voltaképpen az egész kötet alaphangoltságát is megadja. Ez pedig a határozott állásfoglalás az ókortudomány életérdekű művelése mellett. Az ókortudós akkor tölti be feladatát, ha mindenkor hallgatóinak vagy tágabb közönségének „megmutatja, miért fontos az ókor az ő számukra” (16. old.). Mondhatjuk persze azt, hogy ezt a közhelyet Humboldtól Nietzsche-n át Kerényiig és Szilágyi János Györgyig oly sokan elmondták már, hogy elismétlése fölösleges. A kérdés csak az, vajon a mindennapi munka során, az oktatásban és a kutatásban mennyire tudjuk ezt az oly jól ismert „közhelyet” gyakorlatunk eleven és hathatós valóságává tenni – mert ez számít igazán. (Hogy „mennyire tudjuk” – föltéve, hogy egyáltalán akarjuk. Szerintem kellene akarni.) Ritoók tanulmányaiból mindenesetre ennek az egzisztenciális elköteleződésnek, „a »mesterség« közérdekű vagy éppen újszerű” alkalmazásának (uo.)

igénye sugárzik, s ez alighanem e kötetnek és egész munkásságának is legnagyobb erénye és érdeme.

Ha az első tanulmányban megfogalmazottakat összeolvassuk azzal, amit Ritoók Babits és az antikvitás viszonyát elemezve a kötet utolsó tanulmányában ír, akkor a Babitsról mondottak Ritoók tudósi-értelmezői alapállásáról is sokat elárulnak. Babitsnál az Odüsszeusz-történet újraértelmezése a saját kérdésekre adott válaszként fogható föl, s ez azt is jelenti,

hogy „a változó idővel ez az értelmezés is változhatik” (419. old.). „Az antikvitás nem szobortalapzaton álló, távoli, idegen: rólunk van szó.” (420. old.) Az antikvitás örökségének értelmezése Ritoók számára is az önmegértés lezárhatatlan és mindig változó, mindig másként, más kérdéseket és más eredményeket hozó folyamata – akkor is, ha a legapróbb szakmai részletkérdésekkel foglalkozik. Ez a hermeneutikainak nevezhető alapállás nem a szakmaiság háttérbe szorítását vagy valamilyen szubjektív esetlegesség ünneplését és az értelmező személyiségének előtérbe tolakodását jelenti, hanem azt, hogy Ritoóknál a szakszerűségnek az önmegértés egzisztenciális eseményébe ágyazottan van egyáltalán értelme. Annak belátását és tevékeny megvalósítását tehát, hogy lehetünk ugyan a legaprólékosabb és legkörültekintőbb filológusok – és legyünk is: Ritoók

munkássága erre is példa –, ha munkánkat nem vezérelni olyan kérdés, amelynek a kor és önmagunk számára is valódi tétje van, akkor igazi tudomány helyett csak turkálunk a „tudni nem érdemes dolgok” szürke meddőhányóiban.

Ami a kötet első nagy egységében (*Homéros és a korai görög költészet*) is a legföltűnőbb lehet, az a *közvetítés* jelensége: ennek problematizálása és egyszerűsített reflexiók közzé alakítása. Közvetlenül Homéroszról egyetlen tanulmány szól: a *Homérosi erkölcsi értékek és a kérők beszéde* az eposzok nyelvhasználatának tüzetes vizsgálata alapján bizonyítja, hogy a művekben megjelenő erkölcsi értékrend a szóhasználat szintjén is tudatosan formált szövegalkotás eredménye. A többi írás Homérosz antik és modern értelmezéseit vizsgálja. Homérosz tudományos recepciójának kutatása azonban nem egyszerű-

en tudománytörténeti vizsgálatot jelent. Ami Ritoókat az eposzok történeti recepciójának elemzésekor foglalkoztatja, az mindig túlmutat a vizsgált értelmezői teljesítmény tézisein (az „eredményeken”). Őt az érdekli, milyen háttérelmélet, miféle – sokszor öntudatlanul működő – meggyőződés vezérli az egyes értelmezőket, s ezek a szellemi beállítódások, elfogultságok vagy egyszerűen „hangoltságok” milyen kapcsolatban vannak az értelmező korának világszemléletével, meghatározó ideológiáival, kultúrafölfogásával vagy az értelmező társadalmi beágyazottságával.

Ritoók meggyőző érveléseiből általánosságban lezűrhető, hogy a szövegekkel való foglalkozást az ókortól napjainkig éppen annyira meghatározzák a tudományhoz képest külső tényezők, mint a belső, módszertani összetevők. Természetesen ez utóbbiak sem függetlenek világfölfogásoktól: tanulságos e vonatkozásban annak föltárása, ahogyan a XIX. századi objektivitáshit bővületében élő Lachmann szövegkritikai módszerét meghatározza kora uralkodó világszemlélete: az idő egyenes vonalú mozgásába és a fejlődésbe vetett hit, a múlt „értelmezés nélküli” hozzáférhetőségének, a szöveg mechanikus rekonstrukciójának dogmája. (54. old.) A politikai-ideológiai komponens már a szövegkritika i. e. IV. századi kezdekékor jelen volt. Lükurgosz törvényének közvetlen célja a tragédiáirók szövegének stabilizálása: a szöveg „állami” megállapítása, a megállapított szöveg színpadi használatának ellenőrzése, valamint a megállapított szövegtől való eltérés tilalma. Ez a stabilizációs eljárás pedig egy „restaurációs politika része volt, mellyel [...] Athén egykori nagyságát és fényét akarta visszahozni” (49. old.).

A XVII–XVIII. század viszonyát az ókorhoz Ritoók gyakran hozza összefüggésbe a felvilágosodás különböző nemzeti változatainak ideológiai jellemzőivel. A kapcsolódó magyarázat nem mindenütt győzött meg, mert túlságosan is kötődik a „társadalmi fejlettség” szintjének a polgári liberalizmus haladáselvű elképzelése alapján elgondolt meghatározásához (10, 52–53. old.), s mert egyirányú hatást és mintegy közvetlen összefüggést tételez a társadalmi viszonyok és az ókorhoz való viszony között. Ez a megközelítés ott mutatkozott hatékonyabbnak, ahol Ritoók tágabban értett világszemléleti (s csak ennek részeként ideológiai) komponensekhez köti a filológus értelmező munkáját, tehát árnyaltabban vagy megszürettebben, egyfajta közvetítő közeget keresztül látja e munkában a társadalmi meghatározottságot érvényesülni.

Az ókortudomány történetét vizsgálva Ritoók számára fontos kérdés, hogy végül is mi adja meg egy tudományos teljesítmény, egy értelmezés hatékonyságát, kanonizáló erejét. Válasza egyértelmű: azok az értelmezések lettek igazán befolyásosak, amelyek valamiképpen figyelték koruk meghatározó szellemi áramlataira, sőt akár összhangban vagy épp komplementer viszonyban álltak velük.

Az értelmezések és általában a filológiai munka, sőt egyáltalán a „szövegek” történeti változékonysá-

gát Ritoók mediális tényezőkhöz is hozzáköti.³ Ezzel a magyar kutatásból Marót Károly felfogásához kapcsolódik,⁴ ahogyan abban is, hogy ez a kérdésföltevés sohasem szűkül nála pusztán a közvetítés technikai-materiális feltételeire, hanem mindig a szöveghasználat gyakorlata, tehát a befogadói igények a fontosak – ellentétben a mediális kultúratudományok olykor elég egyoldalúan technocentrikus, „antihermeneutikai” közelítésmódjával.⁵

Az első rész két nagy horderejű tanulmánya Homérosz ókori közvetítésével-értelmezésével foglalkozik: az ún. Peiszitratosz-redakcióval és Flavius Josephus Homéroszról szóló tudósításával (*Apion ellen I. 12.*). Mi a helyzet az antik hagyomány azon értesüléseivel, melyek az eposzok szövegének megállapítását (már az is kérdés, hogy ezen pontosan mit is értsünk)

3 ■ Érdemes idézni a talán legradikálisabb és sokak számára nyilván provokatív megfogalmazást a 68. oldalról: „Az ötvenes évektől a szóbeliség a társadalmi érintkezésben nagy teret nyert (rádió, televízió, film, szavalóestek, együttesek, *protest song* stb.), és ez a társadalmi fejlődés olyan fokai és korszakai iránt, amikor hasonló volt a helyzet, az érdeklődést nagymértékben megnövelte.” A rádió szerepét egyébként Havelock is kiemeli saját kutatásainak ösztönzőjeként, lásd Eric A. Havelock: *The Muse Learns to Write. Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*. Yale University Press, New Haven – London, 1986. 30–33. old.

4 ■ Marót Károly: *Az epopeia helye az ősi epikában*. Akadémiai, Bp., 1964. 28. old., amelynek az előbbi jegyzetben idézett Ritoók-hely a visszhangja.

5 ■ A mediális kultúratudományok hermeneutikai szempontú bírálatához a filológia összefüggésében lásd Kulcsár Szabó Ernő alapvető tanulmányát: A hermeneutikai kolosszus és a mediális megkülönböztetés – avagy szövegtudomány-e még a filológia? In: Kelemen–Kulcsár–Szabó–Simon–Tverdota (szerk.): *i. m.* 13–55. old.

6 ■ Gregory Nagy ezzel kapcsolatban arról beszél, hogy a homéroszi szövegek a „viszonylagosan inkább többalakú” állapottól (*relatively more multiform*) a „viszonylag kevésbé ilyen [többalakú]” állapot (*relatively less so*) felé haladtak, s ebben a folyamatban döntő szerepet játszott az ún. „panathénaiai szűk keresztmetszet” (*Panathenaic bottleneck*), vagyis a Panathénaián a *rhapszódosz*-előadások Peiszitratosz-féle szabályozása, amely a szövegek többalakúságát jelentősen korlátozta. Gregory Nagy: *The Homeric Text and Problems of Multiformality*. In: uő: *Homer's Text and Language*. University of Illinois Press, Champaign, 2004. 26–27. old.

7 ■ Az egész ún. „homéroszi kérdés” manapság főleg ezen a – Ritoók által is követett – csapáson, tehát a szóbeliség–írásbeliség kérdéseként értelmeződött át. A legmeggyőzőbbnek ezzel kapcsolatban azok a – Havelock éles és néha önkényes, mert történetileg nem igazolható korszak-megállapításait felülbíró – megközelítések látszanak, amelyek már föladják szóbeliség és írásbeliség egymást kizáró szembeállításának tételét, s egymás mellett élésükről, egymást is befolyásoló hatásukról értekeznek. A témáról korábban Marót Károly kapcsán részletesebben írtam: Simon Attila: *Recepció és médium. Marót Károly irodalom-szemléletéről*. In: uő: *Dionysos színrevitele. A közvetítés kulturális technikái az antik irodalomban és filozófiában*. Ráció, Bp., 2009. 243–275. old. E tanulmányban az olvasó részletessé szakirodalmi áttekintést is talál, ezért itt csak két tételt említ meg, Homérosz kapcsán: Robert Fowler: *The Homeric Question*. In: uő (ed.): *The Cambridge Companion to Homer*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 225–226. old.; John Miles Foley: *Oral Traditions and Its Implications*. In: Ian Morris – Barry Powell (eds.): *A New Companion to Homer*. Brill, Leiden, 1996. 162?163 és 170–171. old. Említést érdemel még, hogy – Marót Károly után – Ritoók maga is írt erről a témáról, a mediális kérdéseket erősebben hangsúlyozva vagy jobban kifejtve: Szóbeliség és írásbeliség. Az átmenet néhány görög tanulsága. In: Neumer Katalin (szerk.): *Kép, beszéd, írás*. Gondolat, Bp., 2003. 23–32. old.

Peiszisztratoszhoz (vagy az általa létrehozott „szerkesztőbizottsághoz”) kapcsolják? Hogyan kell értékelnünk Josephus azon véleményét, hogy Homérosz még nem ismerte az írást? A két tanulmány nagyon hasonló módszerrel dolgozik, s hasonló következtetésekre jut. Ritoók óriási forrásanyagot és szakirodalmat dolgoz föl, s az egymásnak is ellentmondó források között kristálytisztá logikával tesz rendet: csoportosítja és egymáshoz viszonyítja őket, ily módon igyekszik elkülöníteni egymástól a hagyomány szálait, s megállapítani a bennük foglalt állítások szellemi hátterét.

A két tanulmány igazi tétje azonban megint csak nem a Homérosz-recepció antik fejezeteinek filológiai bemutatása, hanem jóval több ennél: Ritoókot itt is az érdekli, hogy miféle politikai, ideológiai vagy éppen kultúrharcos érdekek húzódnak meg az egyes beállítások mögött, s ezek hogyan befolyásolják az értelmezők látszólag semleges, „tudományos” vagy egyszerűen „tanúságtévő” megállapításait. Ritoók kérdése tehát itt sem a pozitívizmus horizontjában helyezkedik el: külön föl hívja rá a figyelmet, hogy nem a viták eldöntése (az igazság kiderítése, a megbízható hagyomány megállapítása) a célja, hanem a hagyomány alakulását befolyásoló tényezők föltárása, azon interpretatív és kanonizációs műveletek azonosítása, amelyek eredményeképpen egyáltalán előáll egy szöveg (és/vagy egy szöveg értelmezésének) hagyománya, sőt némely esetben az, amit nem csekély *nonchalance*-szal úgy szoktunk emlegetni, hogy „maga a szöveg”.

Az epikus költészet tekintélyét a peiszisztratidák saját politikai helyzetük megszilárdítására használták föl. Ritoók ezzel kapcsolatban annyit fogad el a vonatkozó hagyományból, hogy „a Homérosz-előadásokat a peiszistratidák vezették be, és hogy ezek alapját egy többé-kevésbé rögzült szöveg képezte” (85. old.).⁶ Az V. század *tirannosz*-ellenes légkörében azután Szólón került a kanonizáló szerepébe, majd pedig az Athén és Spárta között a kulturális vezető szerepről szóló vitában valószínűleg mindkét változattal (a Peiszisztratosz-vonallal biztosan) szembeállították a Lükurgosz-hagyományt (amely szerint Lükurgosz hozta be Homérosz általa összegyűjtött és lejegyzett költeményeit a Peloponnészoszra). Ez a vita pedig nem csupán a Homérosz segítségével legitimált kulturális vezető szerepről szólt, hanem távlatosabb kultúraelméleti tétje is volt: a „feltaláló” és az „utánzó” kultúra általános érvényű szembeállítása (mely ugyancsak része volt a két állam közötti vetélkedésnek). Manapság, az irodalom mediális meghatározottságának hangsúlyozása idején különösen fontosá válhat az az észrevétel, hogy a Homéroszra vonatkozó későbbi tudósítások (először Cicero: *A szónokról* III. 137.) a saját koruk mediális viszonyait (az írásos rögzítés és az olvasás gyakorlatát) vetítik vissza egy korábbi időszakra, amikor még „élő előadásban mutattak be és hallgatás útján fogadtak be szövegeket” (89. old.).

Flavius Josephus szerint „úgy mondják”, hogy Homérosz nem írott formában hagyta hátra költeményeit, csak később szerkesztették egybe őket. Ritoók

szerint ez az „úgy mondják (*phaszin*)” egy zsidó apologetikus műre utalhat, Josephus ezt vehette alapul a Homéroszra vonatkozó megjegyzés megfogalmazásakor. Ez a megjegyzés pedig szélesebb összefüggésbe illeszkedik: Josephus azt kívánja igazolni, hogy „a görög kultúra a keletinél sokkal később jött létre” (105. old.). Ennek alátámasztására folyamodik az írás megjelenésének kérdéséhez, mert az írásról úgy vélekedik, hogy meglete világos jele egy kultúra fejlettségének. Josephus célja a Kelet fejlettebb voltának bebizonyítása, s ehhez a célhoz rendeli hozzá a források értelmezését, valamint a módszert, amellyel ezen értelmezés során eljár. Vajon ekkor „meghamisítja-e” a történeti valóságot? Ritoók szerint nincs szó erről. Hanem mindössze arról, ami minden történeti munka sajátja: minden történész egy bizonyos perspektívából szemléli a rendelkezésére álló emlékmagyagot, s ebből a perspektívából fejt ki értelmezését. Az értelmezők sajátos, történetileg változó látószögüknek köszönhetően „vesznek észre (vagy vélnek észrevenni) forrásaikban olyan tényeket és összefüggéseket, amelyek korábban, más körülmények között észrevétlenek maradtak” (110. old.). Ritoók helyesen hívja föl rá a figyelmet, hogy minden ilyen értelmezés, éppen történeti és perspektívikus voltából fakadóan, szükségszerűen részleges: így például Hésziodosz műve Josephus vakfoltjára esik. Miközben Ritoók éles szemmel mutat rá Josephus konstrukciójának gyöngye pontjaira, sőt egy ízben „önkényességére” (uo.), a rá oly jellemző óvatossággal hozzát teszi ehhez, hogy Josephus végkövetkeztetése éppen még igaz is lehet, „akár annak ellenére is, hogy a premisszáik helytelenek” (110. old.).⁷

Remélem, nem hat frivólnak, ha e tudós dolgozatokról – melyek dermesztő mennyiségű forrást és szakirodalmat dolgoznak föl imponáló elmélyültséggel – készített beszámoló után megvallom, hogy az első rész tanulmányai közül a kedvencem mégis az utolsó, rövid, de nem kevésbé tudós írás: a Szapphó Aphrodité-költeményéről (L–P 1) írott elemzés. Itt is közvetítésről van szó: hogyan formálja át, írja újra Szapphó a homéroszi imaformulát. Ritoók a vers poétikai összetettségéhez mindenekelőtt szerkezeti oldalról közelít, s meggyőzően mutatja meg, hogy a hagyományos ima szerkezeti átalakítását az időszemlélet nyelvileg megragadható megváltozása indokolja: míg Homérosznál az idősíkok világosan elkülönülnek, ami egyfajta statikus, állapotszerű időszemléletre mutat, addig Szapphónál az idősíkok átjárnak egymásba, s ez „az időt mint folyamatot, mint a változás idejét érzékelteti” (114. old.). Az időszemlélet változása pedig tágabb szemléleti összefüggésbe illeszkedik: Szapphó az embert a változás, a kiszámíthatatlan sorsfordulatok felől, kiszolgáltatottságában mutatja meg. Mintaszerű értelmezés, mely a finom poétikai megfigyeléseket az egzisztencia lírai önmegértése szempontjából rendezi össze. (Párdarabja az esztétikai kérdésekkel foglalkozó harmadik rész kis gyöngyszeme, a Platón *Lakomájának* bevezetéséről írott – eredetileg Steiger Kornélt köszöntő – briliáns kisesszé,

mely az elbeszélés szintjeit, áttételeit és fokozatosságát finom nyelvi észrevételeken keresztül kapcsolja össze a formák platóni elméletének doktrinális tartalmával.)

CSELEKMÉNY ÉS VILÁGKÉP

A kötet második nagy egysége a klasszikus, V. századi drámairodalommal foglalkozik. Ritoók itt elsősorban világképi-szemléleti összefüggéseket tárgyal, az elemzések a nagyobb drámai szerkezetekre, a cselekményre és egyes motívumok vizsgálatára összpontosítanak. Lássunk néhány fontosabb tételt.

Az egyik legérdekesebb mindjárt a nyitó tanulmány (*Prométheusz alakja a görög tragédiában*). Ez az írás főként Aiszkhülosz (?) *Leláncolt Prométheusz*-át értelmezi, s nagyon érdekes, feszítő ellentmondásokat föl-táró következtetésekre jut. A mítosz kapcsán fontos elméleti alapvetéseket olvashatunk a mítoszi alapséma általánossága és a történetileg kibontakozó konkrét értelmezései-alkalmazásai közötti viszonyról. Ebbe a keretbe illeszkednek azután a legfontosabb meglátások, melyek paradoxonok formáját öltik (Ritoók drámaértelmezései leggyakrabban erre az alakzatra futnak ki). Mindenekelőtt a Zeusz és Prométheusz rokon vonásairól, azután a „remény” hatásáról – amennyiben Prométheusznak ez az ajándéka a halál, a végesség pillanatnyi, de ismétlődő elfeledtetésével „közvetít a tenni tudás és a tehetetlenség között” (126. és 132. old.) –, majd pedig a *tekhné*, a mesteresség, sőt általában az emberi szellem alkotóerejének paradox eredményeiről, jog, erőszak és kultúra összefüggéseiről, végül pedig a hatalom és a tudás ellentétéről mondtak érdemes kiemelni. Hatalom és tudás ilyen egyértelmű, világos szembenállását már maga Ritoók értelmezése is megkérdőjelezheti: főként a Zeusz és Prométheusz szembenállásban és hasonlóságban megtestesülő viszonyáról, valamint éppen az erőszak és a jog szükségszerű szembenállásáról és ugyanakkor egymásra utaltságáról mondtak. Michel Foucault történeti elemzése pedig azt is megmutatták – e vizsgálódás említését az igazolhatja, hogy Ritoók maga is utal hatalom és tudás viszonyának korszakokon átívelő jellegére –, hogy hatalom és tudás viszonya egyáltalán nem csak oppozíciót, és esetleg a tudásnak a hatalomba való beemelését, a hatalomnak a tudás értékeivel való felruházását jelentheti (à la Platón), hanem éppenséggel a tudás diszkurzív alapjainak függését is a hatalmi szerkezetektől.⁸

Arany János *Philoktétész*-fordításának és a hozzá kapcsolódó levelezésnek a vizsgálatával Ritoók azt igazolja, hogy Arany – a korábbi véleményekkel ellentétben – a görög eredetiből, mégpedig Friedrich Gedike 1781-es berlini kiadásából fordította Szophoklész darabját. A fordítás pontatlanságaira (mindenekelőtt a csak a görögből magyarázható *hibák* mutatnak ugyanis az alapul vett szöveg nyelvére!), illetve egyes megoldásainak sajátosságára, értékeire vonatkozó megjegyzések a görögül tudó olvasónak nagyon tanulságosak és Ritoók (görög és

magyar) nyelv- és (történeti) stílusérzékének szép példái. Az *Antigoné*-elemzés (*Antigoné magányosság*) Kreón és Antigoné különbségét abban a paradoxonban látja, hogy míg Thébai uralkodója nem látja be „az emberi” viszonylagosságát, addig Antigoné a halál elkerülhetetlenségében (tehát egy univerzális és abszolút „eseményben”) éppen az embernek az istenihez képest megmutatkozó korlátozottságát pillantja meg. Ritoók elemzésének legközelebbi rokona Rudolf Bultmann értelmezése (s ennek háttérben a német egzisztenciális hermeneutika Heideggerrel induló hagyománya),⁹ de a döntés és a magány mozanatainak hangsúlyozása a francia egzisztencializmus ihletését is sejteti.

Az Euripidész-elemzések közül az *Antiopéról* szóló a darab cselekményét rekonstruálja kreatívan és éles logikával. Az *Alkésztisz*-értelmezés egy műfaji kérdést vizsgálva olyan fontos szemléleti elemeket azonosít a darabban, amelyek a klasszikus görög dráma Ritoók-féle magyarázatának vissza-visszatérő elemei: az ábrázolt döntésnek egzisztenciális tétje van, s e döntést az embernek, a drámai cselekvőnek úgy kell meghoznia, hogy nem támaszkodhat szilárd értékekre és világrendre. „Az értékek nemcsak ellentmondásosak, de szüntelen változásban is vannak”, s éppen ezért nem dönthető el egyértelműen: tragédiát vagy vigjátékot olvasunk-e (188–191. old.). Ennek megítélése a befogadóra hárul, s e döntésben annak a *krízis*nek a *pendant*-ját láthatjuk, amely éppenséggel a darabnak is tárgya volt: „Mivel pedig az értékelés helyzethez kötött, mikor a befogadó értelmez, önmagáról is vall: a mítosszal való szembesítés ily módon a realitást, a közönséget is leleplezi.” (191. old.) Az *Euripidész trójai trilógiája* című tanulmány egyén és közösség viszonya kapcsán fogalmaz meg hasonló meglátásokat: Euripidész célja az, hogy az értékek problematikus voltát megmutassa, s azt is, hogy amikor egyértelműnek, szilárdnak tartott értékeket tűzön-vízen át érvényesíteni akarnak, akkor „azok egymást kölcsönösen megsemmisítik” (207. old.). Ritoók a hallgatás motívumát is megvizsgálja Euripidész darabjaiban. Mindenekelőtt

8 ■ Lásd Michel Foucault értelmezését Platónról és a „nagy nyugati mítoszról”, mely „a tudás és a hatalom közötti antinómia feltételezésében áll”. (*Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Ford. Sutyák Tibor. Latin Betűk, Debrecen, 1998. 41–43. old.)

9 ■ Rudolf Bultmann: Polis und Hades in der Antigone des Sophokles. In: Hans Diller (Hg.): *Sophokles*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1966. 314–324. old.

10 ■ Edith Hall: *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*. Clarendon, Oxford, 1989. Albrecht Diehle: *Die Griechen und die Fremden*. Beck, München, 1994.

11 ■ Ez a szempont egyébként már sokkal korábban, Bruno Snellnél is megjelent: *Aischylos und das Handeln im Drama*. Dieterich, Leipzig, 1928.

12 ■ Ehhez lásd Hans Robert Jauf: *Rezeptionsästhetik – estétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris, Bp., 1997. főként 293–295. old.

13 ■ Peter von Möllendorf: *Aristophanes*. Olms, Hildesheim, 2002. 173–180. old. Persze mennyire mást jelentett ezt megfogalmazni a nyolcvanas évek közepén egy német (mármint NDK-beli) tanulmánykötetben!

a drámai helyzetek és a jellemek összefüggéseire összpontosít a „hallgatás” funkcionális összefüggéseinek föltárásakor, de már megjelennek szemiológiai észrevételek is főként annak kapcsán, hogy a darabok a kommunikáció lehetetlenségét is sugallják.

Ezt az egységet az a tipológiai vázlat zárja, amely a barbár alakját vizsgálja az antik irodalomban, mindenekelőtt a drámai irodalomban. Ritoók e tanulmánya akkortájt jelent meg, amikor például Edith Hall és Albrecht Diehle áttekintései.¹⁰ Osztozik is velük abban, hogy a barbár képét elválaszthatatlannak tartja „egy közösség önértelmezésétől”,¹¹ tehát nem a barbárokról alkotott kép helytálló, a „történeti valóságnak megfelelő” voltát vizsgálja, hanem azt a szerepet, amelyet a barbár, az idegen megjelenítése egy darab szemléleti összetettségében betölt, vagyis hogy a költő „a barbárokkal kapcsolatban képzeteket miképp alkalmazza, milyen viszonyba állítja egymással a más-szerűséget és a hasonlóságot” (247. old.). Ez a hermeneutikai beállítódás, mely idegen és saját viszonyának párbeszédszerű elképzelésében gyökerezik, kevésbé tud azonban kibontakozni a tipológiai szempontok megadása során, mert Ritoók itt Arisztotelésznek a *Poétika* második fejezetében olvasható – és az itteni kérdésfőltevéshez képest túlságosan egyszerű, formális – felosztását követi: „a művész vagy jobb, vagy rosszabb embereket utánoz, mint mi vagyunk, vagy hozzánk hasonlókat.” (248. old.) Ez ugyanis a „másban való önmegértés”¹² hermeneutikai teljesítményét (és egyben alaptapasztatát) mindjárt egy normatív szemponthoz rendeli hozzá, s így keveset tud feltárni e viszony mozgékony és a párbeszéd révén valóban kölcsönös (dialogikus) jellegéből.

E drámaértelmezések számos tanulsággal szolgálnak (mindenekelőtt két egészen különböző munkát emelnék ki, az Antiopé- és a Prométheusz-elemzést), bennem mégis ébresztettek némi hiányérzetet. A drámai világkép-értelmezések a szerkezetre, a cselekményre és egyes motívumokra összpontosító elemzések eredményei, ennél finomabb, ténylegesen *nyelvi* tényezők, poetológiai-szemiológiai összefüggések ritkán kerülnek szóba (még leginkább a „hallgatás” szerepének elemzésekor), s teljesen hiányzik a darabok retorikai összetettségének vizsgálata. Ritoókot a drámák kapcsán egyszerűen nem foglalkoztatják ezek a kérdések, amelyek a líra és a kifinomult elbeszélő költészet vizsgálatakor sokkal inkább előtérben állnak – a Szapphó- és a *Lakoma*-elemzés kapcsán már említettem őket –, tehát bizonyosan nem arról van szó, hogy Ritoók általában idegenkedne ettől az olvasási módtól. Akárhogyan is, szeríntem az elemzői perspektívának, az elemzői nyelvnek ez a korlátozása (korlátozottsága) alapvető összefüggések megvilágítását nem teszi lehetővé. Elvégre amivel egy dráma olvasása során elsődlegesen találkozunk, az nem a „szerkezet” vagy a „cselekményváz”, hanem szavak, mondatok; nem állítások, hanem megnyilatkozások, melyeket szereplők (nagyon tühegyről véve: *nevek*) mondanak egymásnak és ugyanakkor a közönség-

nek (olvasónak). Főként a retorikai olvasás lehetőségeinek kiaknázása jelentősen hozzá tudna járulni a Ritoóknál kulcsfontosságú paradox alakzatok – ám így csak *gondolati* alakzatok – további vizsgálatához, erőteljesebben szóhoz juttatva a *szövegek esztétikai* tapasztalatát.

Ahogy ez a drámaértelmezéseket tartalmazó második fejezet egyik Arisztophanész-dolgozatában történik (*Valóság és fantasztikum Arisztophanész komédiáiban*), mely az említett szemiológiai-poetológiai szempontokat a leginkább érvényesíti. Ritoók itt a metafora „kontextusváltás-elméletére” alapozza a fantasztikum irodalmi jelenlétének megvilágítását, s ennek során valóság és fantasztikum egymásra vonatkozását, a két szférának nem ontológiai, hanem funkcióviszonyát állítja előtérbe. A fantasztikum Arisztophanésznál „lehetővé teszi, hogy a dolgokat szokatlan perspektívából lássuk” (229. old.), s így „a különböző értékszférák szembeállítására, ezek kölcsönös egymásba való áttűnése és viszonylagossá tétele” (233. old.) lesz a fantasztikum alkalmazásának poétikai és *ehhez kapcsolt* szemléleti teljesítménye. A színpadi illúzió fenntartása és megtörése különböző módjainak finom elemzése, valamint a bahtyini „karnevál” fogalmának mintaszerűen reflektált bekapcsolása és esztétikai szerepének árnyalt elemzése e tanulmány legnagyobb értékei, ahogy annak az észrevételnek a kiaknázása is, hogy a *Madarakban* a „fantasztikum, egyszersmind az egész darab alaphelyzete” voltaképpen egy nyelvi klisének, a görögben gyakran használt „a hollók közél” fordulatnak (*esz korakasz*, ti. jutni, kívánni, küldeni valakit, nagyjából, mint: „a pokolba!”) az áthelyezésén alapul az átvitt értelemről a szó szerinti értelemben, vagyis a metaforában elhalványult kép szó szerinti jelentésének „színrevitelén” (230. old.). Fontos megállapítás, hogy az arisztophanészi fantasztikum, miközben persze szemben áll a valóság elutasított, értéktelennek látott világával, nem kínál föl tényleges, megvalósítható lehetőséget, a komédiaíró „nem engedi meg nézőinek, hogy az utópia mégoly szép, ám illuzórikus világába ringassák magukat” (232. old.). Ezzel Ritoók azt a – szeríntem helyesen látó – újabb értelmezési irányt előlegezi meg, amely szerint Arisztophanész a kulturális és észlelési sémákat úgy billenti ki, hogy helyükbe nem állít valamiféle ellenutópiát (amely már tételezése pillanatában szükségképpen megmerevedne, éppúgy, mint leváltani szándékozott ellentéte), hanem elbizonytalanítja és ebben a bizonytalanságban hagyja közönsége szilárdnak hitt, ideológikus valóságképét.¹³ Az elemzés összegező megállapítása szerint Arisztophanész „fokozatosan fejlesztette ki a fantasztikus-nem valós és reális-valós ellentétet” életművében, s azáltal, hogy magát a „soknyelvűséget” (megint Bahtyin) is „idézójelbe tette” (amennyiben a színpadon megjelenítette), olyan világot tudott ábrázolni, „melynek nagy tapasztalata és döntő élménye a végérvényesen és egyértelműen értékesnek tartott, a tökéletes és klasszikus krízise volt” (239–240. old.).

AZ ESZTÉTIKAI TAPASZTALAT ELMÉLETTÖRTÉNETE

Aligha merő véletlen, hogy míg a kötet harmadik részének (*Görög esztétikai gondolkodás*) legkorábbi, 1970-ben írt tanulmánya a költő rendkívüli képességeinek mitikus-szimbolikus megjelenítéseit-magyarázatait, vagyis a költői beavatásokról szóló elbeszéléseket tárgyalja összehasonlító vizsgálat keretében (*Költővé avatások*), az eredetileg 1989 és 2007 között megjelent többi írásban a hatás, a befogadás, az esztétikai

RITOÓK ZSIGMOND FONTOSABB MUNKÁI:

RÉGI GÖRÖG HÉTKÖZNAPOK

Gondolat, Bp., 1960. 255 old.
Összeállította, az előszót,
a magyarázatokot és a jegyzeteket írta
és a szövegek egy részét fordította
Ritoók Zsigmond.

Ritoók Zsigmond – Sarkady János –
Szilágyi János György:
A GÖRÖG KULTÚRA ARANYKORA
Gondolat, Bp., 1968. 746 old.

SZÍNHÁZ ÉS STADION

Gondolat, Bp., 1968. 197 old.
Összeállította, az előszót,
a magyarázatokot és a jegyzeteket írta
és a szövegek egy részét fordította Ritoók
Zsigmond.

SOPHOKLÉS PHILOKTÉTÉSE ARANY JÁNOS FORDÍTÁSÁBAN

Akadémiai, Bp., 1972. 59 old.
A bevezetést és a jegyzeteket írta
Ritoók Zsigmond.

A GÖRÖG ÉNEKMONDÓK

Akadémiai, Bp., 1973. 163 old.

tapasztalat mibenlétének szempontja az uralkodó. A közben eltelt két évtizedben az esztétikai és irodalom-elméleti kutatásban a korábbinál nagyobb hangsúly helyeződött a befogadónak, vagy általában a műalkotások hatásának vizsgálatára. Wolfgang Iser vagy Hans Robert Jauß hatása az ókortudományban is gyorsan megnyilvánult a konstanzi iskolához is kötődő klaszika-filológusok munkáiban.¹⁴

A *Mimésis praxeós* című tanulmányban Arisztotelész *Poétikájának* egy gyakorlati filozófiai összefüggéséről beszél Ritoók. A *praxisz*, a cselekvés/cselekmény fogalmának etikai és drámaelméleti összefüggéseit boncolgatva annak jelentőségét fejt ki, hogy Arisztotelész elképzelése szerint „a dráma cselekményének ugyanazoknak a törvényszerűségeknek megfelelően kell felépülnie, amelyek az életben is jelen vannak, vagyis annak megfelelően, ami a valószínűség és a

szükségyszerűség szerint lehetséges (*Poétika* 1451a38) (289. old.). A „valószínűség és szükségyszerűség” pedig mindig a befogadó felfogásának, várakozásainak függvénye. Az *Alkidamas és a beszéd a szofistákról* című tanulmány bemutatja, hogyan értékeli Alkidamasznak *Az írott beszédek íróiról, vagyis a szofistákról* című szövege azt a változást, melyet a szónoki tevékenységben a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés hozott. A tanulmány a közönségnek, vagyis a beszéd befogadónak, az elhangzás körülményeinek, s ezzel összefüggésben a megfelelő hatás kiváltásának szempontját összekapcsolja a beszéd hordozó közegének (médiának) megváltozásával. Az aprólékos elemzés érdekes tanulsága történeti szempontból az, hogy Alkidamasz felfogása konzervatívnak tekinthető, amennyiben „a szóbeli közlési helyzetre építi tanításait a szónoklásról, és ezzel bizonyos tekintetben a szájhagyományozó költők gyakorlatát ismétli meg, csak éppen a próza vonatkozásában” (302. old.). A Damón zeneesztétikájáról írott munka a zeneelméletben vizsgálja meg az esztétikai hatás kérdését. Damón szerint a zene nemcsak az egyes ember lelkére (a „lelki mozgásokra”), hanem ezen keresztül az egyénekből fölépülő közösség általános erkölcsi állapotára, politikai és jogi rendjére is hatással van (Platón: *Allam* 424D–E). A már többször említett, *A platóni Lakoma bevezetése* című munkában a vágy, a szépség és a formák (ideák) összefüggése kapcsán kerülnek elő a hatás és a közvetítés kérdései, mégpedig oly módon, hogy Ritoók hallatlan finomsággal olvassa össze a dialógus bonyodalmas – az információk, közvetítések-továbbmesélések „lépcsőzetes” szerkezetére épülő – bevezetésének rafinált megoldásait a „valóban valóhoz (ontószon)”, az önmagában vett széphez, vagyis a formához való eljutás „lépcsőzetességével”.

A harmadik egység két legfontosabb tanulmányát (*A költészet és a művészet értelmezése a korai görög epikában* és *Vágy, költészet, megismerés*) az egységes kérdésfeltevés kapcsolja össze: a „vágy” szerepének megértése azokban a szövegekben, amelyeket a görög kultúra egy vonulata a művészettel való találkozás ábrázolásaként (Homérosz) és reflexiójaként (Platón és Arisztotelész) ránk hagyományozott. Kicsit tágabban: a műalkotások hatásának, a befogadó esztétikai tapasztalatának, a „kizökkentésnek” és az esztétikai gyönyörnek a kérdései, amelyeket Ritoók átfogó és karakteres koncepcióba illesztve tárgyal (itt sem a pozitívizmus értelmében vett „új eredményekről” van tehát szó). Az esztétikai tapasztalat Jauß-féle „apológiá-

14 ■ Manfred Fuhrmann: *Einführung in die antike Dichtungstheorie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973; Wolfgang Rösler: *Dichter und Gruppe*. Fink, München, 1980. De lásd még a *Poetik und Hermeneutik* csoport tematikus kötetinek antik vonatkozású tanulmányait is. (Az eredetileg középkorász Jauß mindig nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a csoport vizsgálódásai a régiségre is kiterjedjenek, sőt nemegyszer ő is éppen onnan nyert inspirációt az elméletalkotáshoz.)

15 ■ La psychologie morale de la catharsis. Un essai de reconstruction. *Les études philosophiques*, 67 (2003), 4. szám, 501–514. old.

ja” – melyre Ritoók nem hivatkozik ugyan kifejteten, de maga a kérdés fölvetése nyilvánvalóan összefüggésbe hozható a recepcióesztétikával – könnyen, mintegy „természetes módon” (mert hatástörténetileg motiváltan) kapcsolódik össze az ókori esztétikai gondolkodásnak azzal a sajátosságával, hogy a befogadót, pontosabban a közönségre tett hatást tartotta szem előtt, s legnagyobb teljesítményeiben valamiképpen jelen volt a műalkotások gyönyörködtető és tanító, avagy normatív-ideológiai szerepe is.

Ritoók szerint tehát Homérosznál a költészet hatása a testi gyönyörökkel kerül párhuzamba. A különbség az, hogy a költészet nemcsak kielégíti a vágyat, oldja a hiány okozta feszültséget, hanem maga ébreszti föl s tartja fenn őket. A gyönyörködtetés feltétele már itt is az „igaznak tartás” (nem a megfelelés értelmében vett igazság!), ehhez kapcsolódóan pedig az „önvonatkoztatás”, vagyis hogy a hallgató a saját helyzetére, a maga világára ismer a költeményekben, s viszont: a költeményeket a maga tapasztalata alapján értelmezi. Platónnál a szép iránti vágy minden embert jellemez ugyan, de a különbség a testi és a lelki-szellemi igények között már élesebb: a testi vágyak kielégítésének nincs önmagán túlmutató célja, a szépségen keresztül azonban az ember voltaképpen a formák világába vágyik vissza (itt mindennekelőtt a *Phaidrosz*-ra és a *Lakomára* kell gondolnunk). Ebben az értelemben az érzékelhető szép csak egy lépcsőfok a tökéletes szépség felé: a műalkotás nem lehet önmagában való cél. A platóni(kus) diskurzusban mindig föl kell tennünk azt a kérdést, mely minden későbbi reprezentációesztétika alapkérdése: hogyan viszonyul az adott mű a valósághoz? Arisztotelész az elődei által megalkotott keretben gondolja tovább ezeket a kérdéseket, de jelentősen eltérő válaszokat ad rájuk. Sok ponton szembefordul Platónnal, s visszatér a homéroszi elképzelésekhez, de már egy általánosított és egységesen átgondolt formában. A vágy nála is a „természethez” kapcsolódik, de ehhez hozzáveszi a „tudás vágyát” is, mely a műalkotások befogadásában is szerepet játszik. Ez a tudás, megismerés vagy éppenséggel megértés (*manthanein*) azonban nem a formára, a „valóban valóra” irányul – mint Platónnál –, de nem is – mint az eposzokban – az egyesre, a konkrétúra, hanem a „lehetséges” (*dünaton*), a „valószínű” (*eikosz*) szférájára, „az egyedi esetek elemeiből kialakított interszubjektív általánosra” (283. old.). A tanulás és a gyönyör nála is összekapcsolódik, s ehhez járul még a *katharszisz* talányos fogalma, mely valamiképpen a „félelem és a részvét” *pathoszaival* áll összefüggésben, s egyfajta feloldódásban, megkönnyebbülésben teljesedik be (hogy itt a *Poétika* mellett a *Politika* vonatkozó fejtegetéseit is hangsúlyosan figyelembe kell vennünk, arra nemrégiben a téma egyik legismertebb szakértője, Stephen Halliwell hívta föl újólag a figyelmet).¹⁵

A *Vágy, költészet, megismerés* című tanulmányt az első megjelenése óta eltelt csaknem húsz évben számtalanszor elolvastam, sokszor, hosszan emészt-

gettem, nemegyszer idéztem is. Még soha nem vetődött föl azonban bennem olyan erősen egy gondolat – mely kapcsolatban van azzal, amit Ritoók a tanulmány végén a népszerű kultúrára utalva nagyon óvatosan szóba hoz –, mint a mostani újraolvasáskor. Mégpedig az, hogy Ritoók bemutatásának nem része a platóni elképzelés egy fontos mozzanata: a költészet bírálata, közelebbről a költészetnek a befogadóra tett hatás felől kifejtett bírálata. (Szándékosan fogalmaztam úgy, hogy „nem része”, ahelyett, hogy

FORRÁSOK AZ ÓKORI GÖRÖG ZENEESZTÉTIKA TÖRTÉNETÉHEZ

Akadémiai, Bp., 1982. 589 old. Válogatta, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ritoók Zsigmond.

A MAGYAR ÓKORTUDOMÁNY BIBLIOGRÁFIÁJA (1951–1975)

Akadémiai, Bp., 1986. 971 old.
Főszerkesztő: Ritoók Zsigmond.

Ritoók Zsigmond:

PONORI THEWREWIK EMIL
Akadémiai, Bp., 1993. 250 old.

PLATÓN: IÓN

Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Ritoók Zsigmond. In: Platón: *Ión*; *Menexosz*. Atlantisz, Bp., 2000.

GRIECHISCHE MUSIKÄSTHETIK QUELLEN ZUR GESCHICHTE DER ANTIKEN GRIECHISCHEN MUSIKÄSTHETIK

Peter Lang, Frankfurt am Main, Berlin, 2004.
X+711 old. Válogatta, a magyarázatokat és a kísérőtanulmányokat írta Ritoók Zsigmond.

Németh György – Ritoók Zsigmond –
Sarkady János – Szilágyi János György:
GÖRÖG MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET
Osiris, Bp., 2006. 760 old.

„hiányzik”, mert Ritoók kifejtése önmagában kerek, az általa fölvetett kérdés megválaszolása nem igényli az említett probléma megfontolását.) Vajon Arisztotelész kiegyensúlyozott, integratív, rendszeres elgondolása a művészi hatásról nem mond-e ma valahogyan mégis kevesebbet, mint ugyanerről Platón nehezebben megragadható, ellentmondásos és élesen elutasító fejtegetése? Éppenséggel az esztétikai tapasztalat mibenlétéről is, például annak testi-fiziológiai, tehát nem tudatos, a manipulációnak így talán jobban kiszolgáltatót összetevőiről és lezajlásáról? *Ex negativo* – de talán annál tanulságosabban? „Azt hiszem, erről még majd beszélgetnünk kell” – ahogyan Ritoók mondja Platón imitálva tanulmánya legvégén (287. old.).

LÉTSZEMLELET ÉS POETOLÓGIA

A kötet negyedik nagy egységét a római irodalomról szóló tanulmányok alkotják, közülük három Vergilius és Horatius, valamint Ovidius kapcsán világgépi kérdésekkel foglalkozik. Elsősorban talán mentalitás- és eszmetörténeti vizsgálatok – s mint ilyenek figyelemre méltók. Vergilius „boldogságmondásai” kapcsán sorsszerűség és történelem, valamint az egyén és a történelem kapcsolata a kérdés. Az egyik Horatius-tanulmány a költő viszonyát firtatja korának erkölcsiéhez (*Quid leges sine moribus...?*), s főként abból a szempontból lehet érdekes, hogy Horatius kora társadalmának erkölcsi viszonyait egységesen, általánosan megítélhetőnek, s igencsak bírálhatónak látja, és úgy gondolja, hogy ha egy közösség élete nem alapul szilárd erkölcsi értékrenden, akkor mit sem ér a mindennapi élet jogi szabályozása (erre utal a tanulmány címe is). Horatius nézetei különösen tanulságosak lehetnek egy olyan korban, amikor nem ritka vélekedés, hogy egy kor vagy egy közösség általában vett erkölcsi állapotáról, még kevésbé egy közösség egységes erkölcsi értékrendjéről nem lehet beszélni, hanem csak egyének erkölcsről; amikor a jog és az erkölcs nemcsak elválik egymástól, de szembe is kerülhet egymással, s nemegyszer elhangzik az is, hogy az erkölcs szigorúan magánügy, az emberek egymás közötti viszonyait csakis jogilag lehet mindenki számára érvényesen szabályozni. Az *Amphiön és Icarus* című tanulmány Euripidész *Antiopéja* mellett Ovidius művészetelmzéseivel foglalkozik, s azzal a következtetéssel zárul, hogy sem Daedalus, a bölcs és mértékértartó „természetátalakító”, sem Perdix, a „praktikus tehetség”, sem pedig Icarus, a játék kedvelője, aki a „pillanat gyönyörűségében boldog”, nem jelent követendő mintát Ovidius szerint. „Úgy tűnik, [...] *utile* és *dulce* jövátéhetetlenül elváltak egymástól.” (379. és 380. old.)

A negyedik rész leginkább jellegzetes vonásait azonban nem ezek az írások rajzolják meg, hanem az a kérdésfeltevés, amely ennek az egységnek a többi tanulmányát kivétel nélkül meghatározza, s amelyben a költemények keletkezésének ideje, a szerző, a költemény egykori funkciója, eszme- és irodalomtörténeti vonatkozásai háttérbe szorulnak (de nem tűnnek el, józan tudós szeme előtt nem is tűnhetnek el), s inkább a szöveg mint műalkotás a fontos a maga egyedi nyelvi alakjában olyanként, amely ma, nekünk is mondhat valamit. Ritoók itt mindig poetológiai-szemléletológiai vizsgálatokhoz kapcsolja hozzá alapvetően továbbra is szemléleti-világgépi kérdéseit, s ily módon nem kizárólag a mondottak jelentéstani fölfejtéséből, hanem a mondás módjának, a „hogyanak”, a művészi megalkotottságnak a vizsgálatából bontja ki verebes értelmezéseit. Melyek a legfontosabb kérdései és elemzési szempontjai?

A *Költészet és fohagyyma* című munka Horatius harmadik epóduszát elemzi, amely Ritoók fölvetése szerint parodisztikus és egyben önironikus bravúrdarab.

A hellenisztikus irodalomtudományban a „tartalomközpontú” szemlélet ellenében fogalmazódott meg, hogy a jó költő akár a fohagyymáról (mint alantas és költőietlen tárgyról) is tud verset írni (merthogy a verset nem a tárgya, a „gondolat”, hanem a forma határozza meg). Horatius mintha ezt venné komolyan s parodizálna egyszersmind versében. Már akár igaz Ritoók fölvetése, akár nem (ebben vélhetőleg úgysem lehet dűlőre jutni – szerintem mindenesetre nagy találat), a tanulmánya több szempontból is érdekes. Egyrészt a szakmabelieknek is kevésbé ismert hellenisztikus irodalomtudomány vonatkozó nézeteinek ismertetése miatt, másrészt azért, mert megjelenik itt az a dilemma, amelynek megoldása nemcsak Horatius versére, hanem Ritoók tanulmányaira is visszaolvasható. Ez a megoldás pedig az, hogy a *delectare* és *prodesse*, a gyönyörködtetés és a hasznosság (tanítás) szempontja Horatiusnál nem válik külön (ennek alátámasztására számos hely idézhető az *Ars poeticából*), mindenekelőtt azért nem, mert „tartalom és hangzás nála is összhangban van” (343. old.), valamint mert a költemény szimmetrikus szerkezete is magas fokú művészi kidolgozottságra mutat. Rafinált költemény, rafinált elemzés – hatásos fölvetésével számos kérdést nyit meg, s hogy is néhányat még nyitva a további értelmezéseknek: például a kis darab irodalmi-mitológiai utalásainak vonatkozását erre az önreflexív problematikára.

A harmadik Horatius-elemzés az *Énekek* második könyvének jól ismert (vagy legalábbis sokat olvasott) tizedik darabjával foglalkozik (*Horatius és az arany középszer*). Ritoók itt azt mutatja meg, hogy a „megalkuvás dicséretével” szemben a költemény inkább az arisztotelészi etika „közép”-gondolatának rugalmasságával hozható összefüggésbe, melynek értelmében a „*mediocritas* [...] az egyáltalán nem változatlan világban [...] mindig másképp, mindig változóan kell [...] alkalmazni” (366. old.). Az értelmezés azért lesz különösen meggyőző, mert ezt az elvet a költemény képeinek dinamikájából bontja ki, ellentét és párhuzam szerkezeti elemeinek, valamint statikusság és változás ritmusának feltárásával.

A *Pervigilium Veneris szerkezetéhez* című tanulmány is elsősorban szerkezeti elemzésen alapul (ami Ritoók elemzéseinek állandó kiindulópontja). A kompozíció esetlegességének vádjával szemben Ritoók „kétrétegű” szerkezetéről beszél, egyfelől lineáris, másfelől gyűrűs kompozícióról. Ennek a bonyolult formának az eredménye, hogy a szerkezetet „az egymást kiegészítő ellentétek párhuzamossága határozza meg”, mégpedig úgy, hogy ezeket a „párhuzamos ellentéteket egy ismétlés foglalja keretbe” (386. old.). Ez a szerkezet egyben a sztoikus tanítás költői megjelenítése is: a világegyetemben az elemek körforgása során „folytonos átalakulás zajlik, örökös átcsapás az ellentétbe, melyek azonban az egész szemszögéből nézve mindig kiegészítik egymást, a világmindenséget pedig éppen az egymást kiegészítő ellentétek közti feszültség tartja fenn” (387. old.).

A Petroniusnak tulajdonított kis költemény elemzése (*Egy császárkori imitatio: Petronius [?], Fr. 38 = Anth. Lat. 698, Riese*) számos finom, apró észrevételen túl mindenekelőtt mintaszerű, következetes és leleményes intertextuális elemzés. Ritoók a költemény háttér szövegét Apollóniosz Rhodiosz *Argonautikájának* egy helyével azonosítja (III. 615–824), de nem egyszerűen a hagyományos *Quellenforschung* módszerével (módszertelenségével) él, hanem erőteljes értelmezői műveletekkel hasonlítja egymáshoz és különbözteti meg egymástól a két szöveget, s éppen ebből a sokoldalú viszonyításból, a szövegek közti viszonyokból fejteti ki a legfontosabbat. Az epikus történeti elem (mely már Apollóniosz Rhodiosznál is *toposz*) egyetlen jelentette sűrítése, a „lezárt szerkezet és a nyitva hagyott gondolat” közötti feszültség azt a köztes állapotot jeleníti meg megkapó erővel, amely álom és ébrenlét, elindulás és megtorpanás között vibrál, egy olyan állapotot, melyben lehetetlen megmaradni, ám ahonnan a továbblépés átmeneti, bizonytalan és többértelmű. Ily módon „a költő legsajátabb kijelentése éppen az *imitatio* által jut kifejezésre”, csak hogy ez az *imitatio* bonyolult viszonyban áll az eredetivel, mely – *toposz* lévén – maga sem lehet az originális értelmében vett eredeti (397. old.).

A negyedik rész utolsó tanulmánya Claudius Claudianus *Proserpina elrablása* című, torzóban maradt elbeszélő költeményével foglalkozik (*Egy félbemaradt eposz a késői ókorból*). A mű recepciótörténetének vizsgálata itt a saját kérdés és saját értékelés kontrasztjaként szolgál: Ritoók „magával a műalkotással” kíván foglalkozni, s a róla alkotott véleménye alapvetően kedvező. Elemzése itt is a szerkezetre összpontosít, melyet egységesnek lát (az egységes szerkezet Ritoók klasszikus ízlésének állandó követelménye és integratív világnézet-értelmezéseinek nélkülözhetetlen alapja), és amelyben a különböző szövegelemek (például az Aetna vagy a Proserpina ruháján „látható” képek) szimbólumként működnek, s ekként teremtik meg az elbeszélés kihagyásain és kitérőin keresztül is az egységes hatást. Ritoók észrevételei a „tudatos művészi gazdaságosság” példáira s a várákozás késleltetéssel fokozott feszültségére is kiterjednek. Végző soron a *De raptu Proserpinae*-ben is azt a feszültségteli harmóniát pillantja meg, amely számos elemzésének végeredménye: öröm és fájdalom, élet és halál, áldozat és adomány fájdalmas, feszültségteli összhangját. Nagyszerű a „fent és lent” megfordításának beillesztése az értelmezésbe: amikor a költemény közepén „Proserpina lemegy a föld alá, akkor ezen az úton föl, az égbe érkezik”. Eszerint a „fent és a lent nem abszolút, a lenten át is vezethet az út fölfelé”, s ezt a képzetet az eleuszi misztériumok vagy az Isisz-kultusz felől éppúgy lehet értelmezni, mint a kereszténység hagyományában gondolkodva (409. és 413–414. old.).

A kötet negyedik részének szövegelemzéseit az irodalmi hermeneutika Ritoók-féle ókortudományos alkalmazásának legfontosabb példái. A maguk figyelmes és érzékeny olvasásmódjával, létszemléle-

ti kérdés és poetológiai vizsgálat nagyvonalú összekapcsolásával, a sokszor elemzett eredetihez való bátor és elfogulatlan, ugyanakkor hatástörténetileg reflektált visszafordulással igazi kihívást jelentenek a fiatalabb nemzedékekhez tartozó értelmezőknek is.

„Ezt a kötetet Ritoók Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára tanítványai és kollégái fordították, szerkesztették nagyrabecsülésük és hálájuk jeleként” – olvashatjuk a *Szerkesztői jegyzetben*. Mintha a szerkesztők gondosan kerülnek az „ajándék” szót, noha igencsak kézenfekvő módon bukkanhatna föl ebben az összefüggésben. E szó kerülésére ésszerű okok van – és mégis: ajándékról van szó, egy különös születésnap ajándékról. Különösről, mert az ünnepeltnek saját munkáit nyújtották át – ám a belőlük összeállított kötet éppen az összegyűjtés, a válogatás, a fordítás és az elrendezés révén, s a tanulmányok keletkezése óta eltelt idő hatástörténeti munkájának köszönhetően magát a szerzőt is meglephette, akár neki is valódi ajándék lehetett: újonnan összeállt egészként váratlan, előreláthatatlan, adományszerű kiadása egy gazdag szellem ragyogó bőségének. S különös ajándék azért is, mert könyv voltában nemcsak a szerzőnek, hanem egyszersmind, de éppen és csakis azáltal, hogy a szerzőnek szánt ajándékként megszületett, másoknak is ajándék lehet – nekem az volt.

Köszönet érte mindenkinek, akit illet. □